

Hoofdstuk 8

Slotbeschouwing

8.1. Veranderingen in persoonlijke relaties

Wat draagt ons onderzoek bij aan de huidige inzichten over persoonlijke relaties? Het streven was een verklaring te geven voor het feit dat relaties in de loop van de tijd veranderen. Hierbij stond de vraag centraal waarom men sommige vrienden of familieleden uit het oog verliest terwijl het contact met anderen behouden blijft. Daarnaast werd informatie verkregen over de omvang van de veranderingen en over bij welke personen zich veel en bij welke zich weinig veranderingen voordeden. In dit slothoofdstuk wordt stil gestaan bij de belangrijkste bevindingen van het onderzoek en de kanttekeningen die daar bij zijn te maken.

In ons onderzoek participeerden meer dan 200 personen. Zij gaven aan de hand van een twintigtal verschillende vragen aan op dat moment met gemiddeld 21 mensen persoonlijke contacten te hebben. Een jaar na het eerste interview werden deze mensen nogmaals geïnterviewd. Het gemiddeld aantal persoonlijke contacten is dan niet veranderd. De frequentie van contact met degenen die men in het eerste interview ook al noemden is echter gemiddeld met meer dan de helft afgenomen. Wanneer er in het totaal vier jaar zijn verstreken is in 20 tot 30% van deze relaties het contact verloren gegaan. Op basis van onze bevindingen over de omvang van veranderingen die optreden in persoonlijke relaties kunnen een drietal conclusies worden getrokken.

Allereerst blijkt de frequentie van contact binnen persoonlijke relaties aan veel verandering onderhevig terwijl de omvang van het netwerk vrijwel constant blijft. In longitudinaal onderzoek naar veranderingen in netwerken van persoonlijke relaties kan dus niet volstaan worden met alleen een indicatie over de veranderingen in de grootte van het netwerk. Ook bij een gelijk aantal relaties kunnen zich grote verschuivingen hebben voorgedaan. Deze verschuivingen die in veel onderzoek onzichtbaar zijn gebleven (vergelijk Belsky & Rovine, 1984; Rands, 1988) kunnen een mogelijke verklaring zijn voor onverwachte onderzoeksresultaten zoals het feit dat, zonder dat het netwerk in omvang is afgenomen, mensen die een chronische ziekte hebben gekregen toch de negatieve effecten ondervinden van een gebrek aan steun (Janssen, 1992).

Daarnaast bleek dat veranderingen in persoonlijke relaties zich continu manifesteren waarbij de invloed van levensgebeurtenissen, kwantitatief gezien minder groot is dan tot nu toe verondersteld werd. Veel van het onderzoek naar veranderingen in persoonlijke relaties is gericht op de veranderingen die plaatsvinden na ingrijpende levensgebeurtenissen. De achterliggende gedachte is dat iemands gezondheid en welbevinden mogelijk gerelateerd zijn aan de mate waarin het hoofd geboden kan worden aan dergelijke gebeurtenissen en de instabiliteit in het netwerk die hiervan het gevolg is (vergelijk Tilburg, 1988; Sanderman, 1988). Vanuit de gedachte dat relaties vooral veranderen wanneer er een belangrijke gebeurtenis in iemands leven plaatsvindt, werd door ons voor een onderzoeksopzet gekozen met vier onderzoeksgroepen. Een groep vrouwen die zou gaan bevallen van hun eerste kind, een groep mannen die met pensioen zou gaan, een groep mensen die net verhuisd is en een groep mensen die niet werd geselecteerd vanwege een specifieke levensgebeurtenis, maar die een steekproef vormt uit de bevolking.

Opmerkelijk is dat uit ons onderzoek bleek dat het er op de lange termijn weinig toe doet of mensen dergelijke ingrijpende levensgebeurtenissen meemaakten. De veranderingen die optraden waren ook voor de controlegroep ongeveer even omvangrijk. Op de korte termijn, een jaar na de gebeurtenis, had de gebeurtenis wel effect. De mensen die net verhuisd waren zagen zich geconfronteerd met een sterkere afname van hun contacten dan de mensen in de andere groepen. Bij de vrouwen die hun eerste kind kregen bleek juist in het eerste jaar sprake van een geringere afname in de frequentie van hun contacten. In het navolgende komen we nog terug op een mogelijke verklaring voor deze laatste, geringe, verschillen.

Ten derde bleek dat de veranderingen in de frequentie van contact op de lange termijn slechts gedeeltelijk te voorspellen zijn vanuit de veranderingen in het contact op de korte termijn. Bij een vergelijking van de veranderingen in de contactfrequentie na één jaar met die na vier jaar valt op dat de daling in de frequentie na een jaar groter is dan de gemiddelde daling in de frequentie van het contact na vier jaar. Dit zou er mee te maken kunnen hebben dat de analyses grotendeels betrekking hebben op mensen die een levensgebeurtenis meemaakten. In het eerste jaar daarna zijn zij wellicht veel tijd en energie kwijt aan alles wat die levensgebeurtenis met zich meebrengt. Op de lange termijn pakken zij de draad echter weer op. We gaan hieronder in op de vraag hoe het kan dat binnen sommige relaties het contact voor een korte periode verwaarloosd kan worden zonder dat dit op de lange termijn consequenties heeft.

8.2. De verklaring voor veranderingen in relaties

Centraal in ons onderzoek stond het idee van relaties als sociaal kapitaal waarin wordt geïnvesteerd en gedesinvesteerd al naar gelang de waarde van die relatie als potentiële hulpbron. Deze sociaal kapitaaltheorie heeft tot nu toe tamelijk veel onderzoek gegenereerd. Dit onderzoek was echter vooral gericht op de effecten van het hebben van bepaalde relaties en niet zozeer op de vraag of verschillen in de aard en aantallen relaties hiermee verklaard konden worden. Ons onderzoek vormt hierop samen met onderzoeken van Broese van Groenou (1991) en Völker (1995) een uitzondering.

Vanuit de sociaal kapitaaltheorie kan afgeleid worden wat de overwegingen die de frequentie van het contact bepalen zijn; de directe baten en kosten van het contact, de in het verleden in die relatie gedane investeringen, de mogelijke waarde van oude en nieuwe investeringen en de mate waarin men zekerheid heeft over de gezamenlijke toekomst. Dit model van investeringsoverwegingen werd ons uitgangspunt bij de verklaring voor verschillen in de stabiliteit van relaties. Toetsing van de hypothesen die op basis hiervan werden geformuleerd leidt tot de volgende drie globale conclusies.

Te eerste, het idee dat mensen in elkaar investeren en desinvesteren biedt een goede grondslag voor de verklaring voor verschillen binnen relaties: naast de directe kosten en baten van het contact bepalen ook overwegingen over de mogelijk toekomstige waarde van eerder in dat contact gedane investeringen, waarom de frequentie van contact binnen sommige relaties wel en binnen andere relaties in de loop van de tijd niet afneemt;

Ten tweede, het gewicht dat de verschillende investeringsoverwegingen krijgen is enigszins afhankelijk van de aard van de relatie: om te kunnen verklaren waarom op een bepaald moment mensen veel in een contact (blijven) investeren is het noodzakelijk vast te stellen welke soort steun er binnen die relatie wordt uitgewisseld. Op de lange termijn zijn er wat dit betreft echter weinig verschillen;

Ten derde, in de verklaring en analyse van verschillen in stabiliteit dient onderscheid gemaakt te worden tussen het niveau van het individu en dat van relaties: veruit het grootste deel van de verschillen in stabiliteit tussen relaties wordt bepaald door verschillen in de kenmerken van de relaties en slechts voor een klein deel door variatie tussen personen en hun situatie.

Hieronder wordt ingegaan op deze conclusies.

8.2.1. Het algemene model van investeringsoverwegingen

Het basisidee over de investeringsoverwegingen bleek voor een deel juist: met informatie over de directe baten en kosten van het contact, investeringen uit het verleden en inzicht in de verwachtingen over de waarde van die investeringen in de toekomst kon rond de 40% van de veranderingen in de frequentie van contact bij verschillende relaties verklaard worden.

Het meest gebruikelijk is het om het verloren gaan van relaties te verklaren vanuit de afweging tussen de directe baten van het contact en de kosten die gemaakt moeten worden om het contact te onderhouden. De aantrekkelijkheid van de ander, het plezier dat men heeft van elkaars aanwezigheid, de steun die men van de ander ontvangt en de moeite die men moet doen om het contact goed te houden zijn belangrijke overwegingen om het contact niet verloren te laten gaan. Bekend was ook dat fysieke afstand een belemmering vormt bij steun in het dagelijks leven (vergelijk Litwak, 1985; Poel, 1993) en dit maakt het, ondanks de telefoon (Wellman & Tindall, 1990) moeilijk om op de hoogte te blijven van elkaars wel en wee.

In ons onderzoek is dit bevestigd: mensen zoeken elkaar vaker op en bellen elkaar vaker naarmate men dichterbij elkaar woont. Wanneer mensen ergens anders gaan wonen is de kans dan ook groot dat de frequentie van het contact afneemt. De afweging tussen directe baten en kosten heeft daarbij als gevolg dat onze vrienden en kennissen die het verste weg wonen degenen kunnen zijn die we juist het meest waarderen, terwijl we in onze directe omgeving veel minder gewaardeerde relaties tolereren.

Hangt de frequentie van contact op een bepaald moment sterk af van het actuele kostenplaatje, of een relatie over een langere periode stand houdt is afhankelijk van twee andere overwegingen. De eerste overweging wordt gevormd door de investeringen uit het verleden. Het feit dat men elkaar al heel lang kent is geen voldoende voorwaarde voor een regelmatig en frequent contact. Naarmate men iemand langer kent zoekt men elkaar juist minder vaak op. Een langdurige relatie biedt wel garanties voor een grote mate van stabiliteit van het contact op de lange termijn. Naarmate men meer in elkaar geïnvesteerd heeft, is de kans geringer dat het contact op de lange duur verwatert. Het gaat hier duidelijk om een buffereffect: op de korte termijn is de frequentie van contact binnen relaties waarin veel is geïnvesteerd juist aan meer veranderingen onderhevig dan in andere relaties zonder dat dit echter op de lange termijn gevolgen heeft.

Uit het onderzoek bleek dat het hierbij niet zozeer om investeringen in de vorm van daadwerkelijke dienstverlening gaat: eenzijdige investeringen blijken geen goede manier om mensen aan je te binden. Van groter belang lijken de zogenaamde onderhoudsinvesteringen, zoals regelmatige bezoeken, telefoontjes en giften en bijvoorbeeld kerstgroeten waarmee, deels symbolisch, de relatie ook voor de nabije toekomst wordt verzekerd. In het algemeen neemt de frequentie van contact overigens met de jaren af zonder dat dit directe repercussies heeft voor de relatie. Men hoeft steeds minder moeite te doen om het bestaan van de relatie zeker te stellen: het rendement van de onderhoudsinvesteringen wordt als het ware steeds groter.

De tweede overweging is de zekerheid die men heeft over de relatie in de nabije toekomst. Hierbij is in zekere zin sprake van een zichzelf bevestigende hypothese: wanneer mensen verwachten nog lang met elkaar om te gaan dan zullen zij het contact op de lange termijn niet zo maar laten verwateren. Hiermee kan onder andere de grote instabiliteit van de contacten met voormalige burens en collega's begrepen worden. Indien men verwacht dat de relatie in de toekomst geen stand zal houden, dan zal er onafhankelijk van hoe intensief men op dat moment met elkaar omgaat, door beide betrokkenen toch steeds minder geïnvesteerd gaan worden en gaat het contact op de lange termijn inderdaad verloren.

De grote zekerheid over de gezamenlijke toekomst beïnvloedt ook de contacten tussen verwanten. Het contact tussen familieleden blijkt ondanks geringe baten of ondanks hoge kosten over een zeer lange tijd aangehouden te worden (vergelijk ook Allan, 1990). Soms wordt ook enige tijd op de contacten met familieleden bezuinigd zonder dat dit op de lange termijn gevolgen heeft. Het bestaan van de relatie wordt niet in gevaar gebracht door deze 'onderinvesteringen' en men pakt gemakkelijk de draad weer op.

Binnen de sociaal kapitaal theorie wordt er van uitgegaan dat investeringen geen absolute waarde hebben, maar dat men zijn verwachtingen hierover steeds bijstelt. Niet zozeer de investeringen in de relatie zelf als wel het mogelijk nut dat men van deze investeringen heeft in de toekomst zou de stabiliteit van het contact bepalen.

Inderdaad blijkt bij toetsing dat de frequentie van contact op de korte termijn afneemt wanneer er iets gebeurt waardoor men verwacht minder steun aan elkaar te zullen hebben. Zo zoeken mensen elkaar minder vaak op wanneer ze, doordat er bij één van beide iets in leef- of werksituatie verandert, minder met elkaar gemeen hebben: de relatie is minder homogeen geworden en men verwacht daardoor minder of andere adequate steun van de ander. Nu is over het belang van homogeniteit binnen

relaties al veel vaker gerapporteerd (o.a. Verbrugge, 1977; Fischer, 1982). Daarbij bestond echter steeds wel enige twijfel of dit niet een artefact was van andere factoren zoals het feit dat mensen die veel overeenkomsten vertonen in leef- of werksituatie ook een grotere kans hebben om elkaar te ontmoeten. Ook werd wel verondersteld dat de grote mate van homogeniteit geen oorzaak maar een gevolg was van de relatie. Naarmate mensen meer met elkaar omgaan, des te groter wordt de overeenstemming. In dit geval konden we aantonen dat het niet alleen de hoge trefkans is bij het opbouwen van relaties, maar dat ook later de homogeniteit een bepalende factor is voor het voortbestaan van de relatie. Sutor (1978) die onderzocht welke gevolgen een herintreden in het hoger onderwijs heeft voor het sociale netwerk van vrouwen, constateert overigens ook dat met name de minder homogeen geworden contacten onder druk komen te staan wanneer de woon- en werksituatie van iemand verandert.

Er is nog een indicatie dat de mogelijke toekomstige baten van het contact een rol spelen bij de keuze om een relatie te blijven onderhouden. In ons onderzoek veronderstelden we dat relaties stabiel zouden zijn naarmate men hierdoor meer toegang krijgt tot informatie, vaardigheden of invloed waarover men zelf niet beschikt. Nu blijken mensen met een relatief hoge opleiding inderdaad beter in staat contacten over een langere periode in de tijd aan te houden dan mensen met een lagere opleiding. Dit heeft er niet mee te maken dat deze relaties beter worden onderhouden. In het algemeen bleken de mensen uit ons onderzoek juist het meest intensief op te trekken met mensen met een relatief lage opleiding. De grote stabiliteit op de lange termijn komt naar ons idee voort uit de relatief geringe moeite die men moet doen om de relaties te onderhouden. Verwacht mag worden dat de ander er belang bij heeft een dergelijke aantrekkelijke relatie te onderhouden en al voor een belangrijk deel zorg draagt voor het onderhouden van de relatie. In veel surveyonderzoek wordt geconstateerd dat mensen met een hoge opleiding ook relatief grote netwerken van relaties onderhouden (o.a. Poel, 1993). Als verklaring hiervoor wijst men er daarbij op dat juist deze mensen over voldoende middelen beschikken, bijvoorbeeld vervoer en financiële middelen, om contacten te onderhouden. We kunnen hier nu aan toevoegen dat hun relaties ook stabiel zijn en daarom de kans op een omvangrijk netwerk groter wordt.

Bovenstaande is overigens de enige indicatie die wij vonden dat bij het onderhouden van relaties iemands sociale positie een rol speelt. Voor het overige bleek er geen duidelijke ondersteuning voor het idee dat mensen bij voorkeur investeren in mensen die meer invloed, kennis of andersoortige hulpbronnen hebben. Juist dit idee is heel centraal in

uitwerkingen van de sociaal kapitaaltheorie voor bijvoorbeeld de arbeidsmarkt (o.a. Boxman, 1992). Dat we hierover in onze studie niet meer duidelijkheid hebben gekregen hangt vermoedelijk samen met de door ons onderzochte soort relaties en de wijze waarop wij de 'investeringsarbeid' hebben gemeten. De relaties waarover we gegevens tot onze beschikking hadden waren relaties waarin daadwerkelijk sociale steun werd uitgewisseld. In het dagelijks leven hebben mensen veel meer soorten relaties, ook bijvoorbeeld relaties waarin het contact veel oppervlakkiger is. Het zou kunnen zijn dat juist binnen dergelijke relaties, aan de marge van het persoonlijk netwerk, de investeringsoverwegingen een ander karakter hebben dan in het geval van de veel intensievere persoonlijke relaties die door ons waren geselecteerd. Het feit dat we de frequentie van contact genomen hebben om te meten of er in een relatie wordt geïnvesteerd, ontnemt daarbij wellicht ook nog eens het zicht op de meer impliciete en open wijze van contacthouden in dit soort relaties. Men kent elkaar, groet elkaar, informeert naar elkaar en maakt bij gelegenheid een praatje zonder dat formeel van een contact kan worden gesproken.

8.2.2. Verschillende soorten relaties

In ons onderzoek werd wel al de vraag opgeroepen of er niet een onderscheid gemaakt moest worden tussen relaties waarin verschillende vormen van steun worden uitgewisseld omdat mogelijk niet binnen dergelijke soorten relaties dezelfde overwegingen een rol spelen. We hanteerden daarbij een relatief gangbare indeling binnen de sociale steun literatuur (Sonderen, 1991) en de literatuur over persoonlijke relaties namelijk de instrumentele, emotionele en gezelschapsrelaties.

Deze verdere nuancering bleek in een aantal gevallen zinnig: overwegingen waarvan het bij toetsing met het algemene model leek alsof zij geen rol speelden, bleken dat binnen sommige relaties wel te hebben. De nuancering heeft vooral betekenis bij het formuleren van een antwoord op investeringsbeslissingen op een bepaald moment. Wanneer het gaat om de verklaring voor de veranderingen op de lange termijn is het slechts in een klein aantal gevallen noodzakelijk om aandacht te besteden aan het specifieke karakter van de relatie. Opvallend is daarbij dat een groot aantal resultaten anders zijn dan theoretisch werd verondersteld. Bij de beschrijving van de manier waarop de soorten relaties zich van elkaar onderscheiden, zullen we stil staan bij de interpretatie van deze niet-verwachte verschillen.

Relaties waarbinnen emotionele steun wordt uitgewisseld, het gaat hierbij om gesprekken en adviezen over zaken die iemand persoonlijk aangaan, onderscheiden zich het duidelijkst van andere persoonlijke relaties. De wijze waarop deze relaties zich onderscheiden bleek ook theoretisch goed te voorspellen. Bij de keuze om iemand waarmee men vooral een emotionele band heeft op te gaan zoeken, spelen de kosten een veel minder grote rol dan binnen instrumentele relaties en relaties waarbij het vooral gaat om samen dingen te doen. Een overweging die, zoals we ook theoretisch veronderstelden, een grote rol speelt is de duurzaamheid van de relatie. Alleen binnen emotionele relaties zijn langdurige relaties ook intensieve relaties.

Binnen emotionele relaties spelen overwegingen over mogelijke toekomstige baten geen directe rol. Een onverwachte bevinding is dat mensen het wel belangrijk vinden dat een dergelijke relatie enige bestaanszekerheid heeft en niet binnen korte tijd verloren zal gaan. Dit blijkt uit het feit dat de zekerheid van een gezamenlijke toekomst wel enige invloed heeft op deze contacten. Men spreekt frequenter met familieleden en met mensen waarmee men ook via gemeenschappelijke relaties verbonden is. Al eerder wezen we er op dat het praten over persoonlijke zaken door sommige onderzoekers al als een investering wordt gezien (vergelijk Rusbult, 1987, 1995; Poel, 1993). Dat mensen er de voorkeur aangeven juist binnen stabiele relaties hun hart uit te storten heeft hier wellicht mee te maken: de investering verliest anders ook snel in waarde.

Minder gemakkelijk te begrijpen is dat, anders dan verwacht, juist binnen emotionele relaties een groter accent ligt op de gelijkwaardigheid in het verlenen van steun dan binnen andere relatie. Een inhoudelijke verklaring is hiervoor niet direct te geven. Mogelijk geeft de gekozen operationalisatie van wederkerigheid niet goed weer hoe mensen hierover zelf denken. In het onderzoek over reciprociteit binnen relaties blijkt dat steeds weer een terugkerend probleem (Tilburg et al, 1991). Opvallend is in ieder geval dat wanneer we over een langere periode kijken het aantal wederkerige relaties stijgt. Deze stijging is het sterkst voor emotionele relaties, maar ontbreekt bij instrumentele relaties. Wellicht is het zo dat er binnen emotionele relaties hogere eisen aan wederkerigheid worden gesteld omdat het ook gemakkelijker is om dit contact wederkerig te houden. Emotionele steun kan immers verkregen en verleend worden zonder dat er direct sprake hoeft te zijn van een probleem terwijl ook niet direct bepaalde vaardigheden nodig zijn.

Binnen de instrumentele relaties blijken de overwegingen in grote mate af te wijken van de door ons veronderstelde. Tegengesteld aan onze hypothese is dat de waardering van het contact bij deze instrumentele relaties

een grotere invloed heeft op hoe goed men de relatie onderhoudt dan bij andere, bijvoorbeeld de meer emotionele, relaties. Het is opvallend dat binnen deze relaties het van zoveel belang is dat men goed met elkaar op kan schieten. Wellicht is het zo dat men pas dan een beroep op de praktische hulp van vrienden en familieleden doet wanneer men hen ook graag mag terwijl de keuze om gezamenlijk iets te ondernemen of iemand in vertrouwen te nemen meer gebaseerd is op gewoonte of gelegenheid.

Binnen instrumentele relaties is een grote mate van zekerheid over de gezamenlijke toekomst geen voorwaarde voor een stabiel contact. De investeringen vormen meer een substituuut voor andere manieren om de gezamenlijke toekomst te verzekeren. Anders gezegd: als de gezamenlijke toekomst niet erg zeker is zoals in het geval van vrienden en kennissen dan acht men het noodzakelijk om veel contact te hebben wil men een beroep op elkaar doen voor instrumentele steun. Binnen relaties met familieleden, relaties waarvan de bestaansgrond relatief zeker is, wordt praktische steun verleend zonder dat men een heel intensief contact heeft.

Dat in deze onze hypothesen niet uitkwamen heeft wellicht een methodologische oorzaak. Bij instrumentele steun gaat het om een heel divers scala van verschillende soorten praktische hulp: langdurige hulp bij dagelijkse dingen, korte maar intensieve hulp bij 'crisesgevallen', hulp waarvoor de gever veel of juist helemaal kosten hoeft te maken, hulp waarvoor alleen bepaalde personen ingeschakeld kunnen worden en hulp die iedereen kan verlenen (zie ook Sonderen, 1991). Bij nadere beschouwing zijn we bij de uitwerking van de hypothesen wellicht teveel uitgegaan van de meer intensieve en persoonsgebonden praktische hulp. In de vragen waarmee de instrumentele relaties werden geïdentificeerd lag echter het accent voor een belangrijk deel op de minder intensieve, niet specifieke praktische hulp (plantjes water geven, op het huis passen, iets lenen). Het gaat bij al deze vormen van steun vooral om iemands beschikbaarheid en welwillendheid op dat moment en minder om de stabiliteit van de relatie en de waarde van de relatie in de toekomst.

Welke overwegingen spelen wel bij instrumentele relaties? Een belangrijke factor zijn de kosten voor het onderhouden van de relatie: mensen helpen en worden geholpen door degenen die het dichtst in de buurt zijn. Daarnaast vonden we duidelijke indicaties voor de veronderstelling van Burt (1991) dat mensen voor praktische hulp vooral moeten investeren in relaties met mensen die over andere hulpbronnen beschikken dan zij zelf en waarmee zij een 'zwakke binding' hebben. Colemans (1991) idee dat juist de homogene, sterk in het netwerk verbonden relaties het meeste sociaal kapitaal vertegenwoordigen hoeft echter niet afgewezen te worden. Homogeniteit en een grote dichtheid van het relatienetwerk heeft een positieve invloed op de meer emotionele relaties. Omdat Coleman

vooral de nadruk legt op relaties waarin mede morele waarden worden overgedragen, zouden we kunnen veronderstellen dat hij dan ook juist op deze emotionele relaties doelt.

Als derde de gezelschapsrelaties. Ook hier zetten de analyses aan tot verder nadenken. Het contact binnen gezelschapsrelaties wordt enerzijds beïnvloed door de directe baten en kosten, maar anderzijds ook door overwegingen over de mogelijke toekomstige baten en het risico dat de relatie binnen korte tijd verloren gaat.

De invloed van beide laatste overwegingen was niet verwacht. We zijn er vanuitgegaan dat mensen binnen gezelschapsrelaties vooral het accent leggen op het hier en nu. De gevonden verbanden wekken echter de suggestie dat ook in gezelschapsrelaties overwogen wordt wat het mogelijk nut van de relatie in de toekomst is. Een manier om dit te verklaren is om de uitgewisselde gezelschapssteun op zichzelf te zien als een manier om zonder veel kosten de relatie voor de toekomst te verzekeren. Juist de relaties met mensen die men op dit moment niet nodig heeft, maar waarop men mogelijk in de toekomst wel zal willen terugvallen, worden wellicht onderhouden via gezelligheid. Hierop aansluitend kan nu ook begrepen worden waarom iemands sociale positie alleen een positieve invloed heeft op de investeringen wanneer het de gezelschapsrelaties betreft. Aan mensen met een relatief hoge sociale positie wordt weinig daadwerkelijke steun gevraagd, maar daarentegen wordt het wel als belangrijk gezien om deze contacten aan te houden. Op deze manier kunnen zij heel gemakkelijk sociaal kapitaal opbouwen in de zin zoals dit door Bourdieu (1980/1989) is beschreven.

Een tweede mogelijke verklaring voor het onverwachte karakter en de onverwachte stabiliteit van gezelschapsrelaties, heeft te maken met de multiplexiteit binnen relaties. Bij het bepalen van het onderscheid tussen de verschillende relaties stuiten we op het methodologische probleem dat in veel relaties meerdere vormen van steun worden uitgewisseld. Relaties met meerdere vormen van steun zijn in de analyses onder al die verschillende noemers beschouwd. De vorm van steun die het vaakst genoemd wordt, ook in samenhang met de andere vormen van steun, is gezelschapssteun: gezelschapsrelaties zijn daardoor sterk oververtegenwoordigd. Slechts in een klein aantal gevallen wordt emotionele of instrumentele steun uitgewisseld zonder dat ook van gezelschapssteun sprake is. Wellicht is het zo dat gezelschapssteun niet apart staat als een specifiek soort steun, maar een basis vormt voor de uitwisseling van andere vormen van steun.

8.2.3. Waarom verandert er bij de één meer dan bij de ander?

De meest gangbare manier om te verklaren waarom sommige mensen veel en anderen weinig relaties onderhouden, heeft iemands voorkeuren en restricties als uitgangspunt (Fischer, 1982; Tijhuis, 1994; Poel, 1993). In ons onderzoek mane we een groot aantal restricties in ogenschouw vanuit de veronderstelling dat mensen alleen in relaties kunnen investeren wanneer zij daar de tijd, de financiële middelen en de fysieke en psychische mogelijkheden te hebben. In de analyses kon echter nauwelijks aangetoond worden dat deze kenmerken ook daadwerkelijk van invloed zijn.

Zo zagen we geen verschillen tussen mensen die over veel mogelijkheden beschikken om nieuwe relaties aan te gaan en mensen die over weinig mogelijkheden beschikken. Dit is opmerkelijk omdat verondersteld mag worden dat mensen die veel ingangen hebben tot nieuwe contacten kritischer zijn op al bestaande relaties. Zij hebben immers beter vergelijkingsmateriaal en zouden zich ook meer genoodzaakt moeten zien tot vergelijking en keuzes omdat tijd en energie beperkt zijn. In ons onderzoek vonden we echter geen indicatie dat mensen op een dergelijke manier hun contacten evalueren. Mogelijk duidt dit echter ook op een zwak punt in de onderzoeksopzet en analyses, waarop we in het navolgende nog terug zullen komen.

In eerste instantie vonden we ook geen indicatie dat de frequentie van contact afhankelijk is van de hoeveelheid tijd die iemand hiervoor vrij heeft. Opvallend daarbij is ook dat een verandering in de hoeveelheid vrije tijd op de lange termijn niet tot een aanwijsbare afname van het contact leidt. Dit concludeerden we op basis van analyses waarin rekening gehouden werd met alle investeringsoverwegingen. In tweede instantie, toen we in de analyses het aantal variabelen gingen beperken, bleek er toch sprake van een significante samenhang, maar dan alleen waar het de gezelschapsrelaties betreft. Dit betekent dat er toch een aanwijzing is dat een gebrek aan tijd leidt tot onder andere minder verjaardagsbezoek, minder gezamenlijke sportactiviteiten. De uitwisseling van praktische hulp en emotionele steun is veel minder afhankelijk van de ruimte in iemands agenda. Dat deze samenhang niet direct duidelijk was heeft vermoedelijk te maken met sterke correlatie tussen de verschillende variabelen waarmee we de handelingsruimte hebben gemeten. Naast de hoeveelheid tijd die iemand bezig was met werk, gezin en huishouding hadden we aparte variabelen opgenomen voor respectievelijk het hebben van werk en het hebben van kinderen. Het bewuste effect werd verdeeld over al deze variabelen en bereikte daardoor wellicht geen significantie.

De meest duidelijke indicatie dat de handelingsruimte enige invloed heeft, is het feit dat mensen die door de zorg voor kinderen, ouderdom of ziekte minder mobiel zijn in het algemeen hun vrienden en familieleden minder vaak opzoeken. We konden echter hier niet aantonen dat een verandering in de fysieke mobiliteit op zichzelf leidt tot een verandering in het contact. Nu kan het zijn dat onze dataset in deze niet toereikend is om dit verband eenduidig in kaart te kunnen brengen: het aantal personen dat een dergelijke verandering meemaakte is te klein, de veranderingen die met een dergelijke afname in fysieke mobiliteit samenhangen te divers en de periode waarover geanalyseerd wordt te lang. Op een andere manier is het is niet goed mogelijk de vraag te beantwoorden waarom dit verband er wel is bij crossectionele analyse en ontbreekt bij longitudinale toetsing.

In ons onderzoek hebben we eveneens gekeken naar de invloed van iemands persoonlijkheid en sociale vaardigheden. We vonden daarbij geen indicatie dat het contact in persoonlijke relaties afhankelijk is van iemands sociale vaardigheden. Wel bleken mensen die zichzelf als introvert beschrijven gemiddeld minder frequent contact te zoeken met hun vrienden en familieleden. Introverte mensen hebben echter op de lange termijn even stabiele contacten als mensen die extravert zijn en die dus gemiddeld meer tijd steken in bezoeken en telefoongesprekken. Opvallend is wel dat introverte mensen zich rond veranderingen in leef-, woon- of werksituatie wat terugtrekken: met name in instrumentele en emotionele relaties doet zich dan een tijdelijke afname in het contact voor. Dit is met name opmerkelijk omdat verwacht mag worden dat juist degenen met slechts enkele en weinig intensieve relaties juist extra behoedzaam zouden zijn om deze te behouden. Het lijkt er echter op dat bij introverte mensen al zo'n selectie van relaties heeft plaatsgevonden dat er in het algemeen minder investeringen nodig zijn om contact te behouden.

Hoe komt het nu dat ons onderzoek de voorspellingen over de invloed van relatiekenmerken wel bevestigd konden worden, maar dat we nauwelijks zicht hebben gekregen op de invloed van persoonskenmerken?

In het voorafgaande zijn al enige mogelijke redenen genoemd: de ontoereikendheid van de dataset en multicollineariteit tussen de verschillende parameters. Om te verklaren waarom in ons onderzoek geen aanwijzingen waren voor intuïtief adequate en door anderen wel gevonden verbanden, bijvoorbeeld met de hoeveelheid vrije tijd (Wellman, 1985) en het aantal alternatieve relaties (Broese van Groenou & Busschbach, 1991). Wellicht heeft dit er mee te maken dat de meer gea-

vanceerde analysetechniek die door ons gebruikt is, een beter onderscheid maakt tussen welke invloeden voortvloeien uit kenmerken van de relatie en welke invloeden ook daadwerkelijk persoonsgebonden zijn. In de eerdere studies is steeds gebruik gemaakt van geaggregeerde gegevens waardoor wellicht sterkere samenhangen zijn gevonden welke echter een artefact kunnen zijn van de aggregatie.

Een tweede, meer inhoudelijke verklaring, zou kunnen zijn dat we de invloed van handelingsruimte en alternatieven verkeerd gemodelleerd hebben in de hypothesen. Mogelijk is het zo dat een gebrek aan tijd geen directe repercussies heeft voor de investeringen in relaties, maar dat er sprake is van een interactie-effect met bijvoorbeeld de kosten voor het onderhouden van de relatie. Mensen met weinig tijd hechten wellicht zwaarder aan het feit dat men lang onderweg is om iemand op te zoeken dan mensen met veel tijd. Dergelijke interacties waren in ons model niet opgenomen, maar in de analyses blijkt dat er, met name waar het om de directe baten en kosten gaat, weldegelijk sprake is van zogenaamde random-effecten, die aangeven dat er inderdaad persoonlijke verschillen zijn in het belang dat men hecht aan de verschillende overwegingen.

Afsluitend kunnen we nog opmerken dat in deze longitudinale studie in het investeringspatroon van mensen een zekere constante factor was te bespeuren: mensen die relatief veel energie steken in het contact met vrienden en familieleden maken in de loop van de tijd ook relatief veel nieuwe vrienden. Mensen die maar weinig nieuwe relaties aangaan, laten ook hun al bestaande contacten meer verwateren. Zoals gezegd hebben we geen inzicht gekregen in de factoren die een dergelijk verschil in investeringspatronen bepalen.

8.3. De invloed van levensgebeurtenissen

De keuze om een belangrijk deel van de onderzoeksgroep te selecteren uit mensen die een ingrijpende levensgebeurtenis hebben meegemaakt had, zoals vermeld werd, deels een praktische reden. Verondersteld werd dat de veranderingen die zich in het dagelijks leven voordoen niet zo omvangrijk zouden zijn. Een longitudinale studie zou mogelijk vooral gegevens opleveren over relatief stabiele relaties terwijl weinig informatie beschikbaar zou komen over duidelijke verschuivingen in het investeringspatroon. Dit leek te meer problematisch omdat er ook rekening gehouden moest worden met een zekere mate van onbetrouwbaarheid bij het bepalen van het netwerk van relaties (vergelijk Snijders, 1990).

Naast deze praktische reden heeft de onderzoeksopzet met meerdere onderzoeksgroepen als voordeel dat het mogelijk wordt om na te gaan of een in algemene termen geformuleerde verklaring generaliseerbaar is over verschillende situaties zodat de gevolgen van verschillende gebeurtenissen gemakkelijk met elkaar vergeleken kunnen worden (vergelijk Jong-Gierveld & Dijkstra, 1993).

Daarmee vormt ons onderzoek een verbetering ten opzichte van eerder onderzoek naar veranderingen in sociale netwerken omdat in één studie veranderingen na verschillende levensgebeurtenissen in kaart zijn gebracht. Tot nu toe beperkt men zich in het meeste onderzoek tot een specifieke gebeurtenis. Hierdoor konden ook alleen over die gebeurtenis geldige uitspraken gedaan worden. Nadeel is echter wel de grote heterogeniteit van de groep geïnterviewden en mogelijk vertekeningen die optreden omdat voor de onderzoeksgroepen mensen geselecteerd zijn met per groep zeer specifieke achtergrondkenmerken: voor de veranderingen rond de geboorte van het eerste kind bijvoorbeeld jonge vrouwen met veelal met een partner.

De belangrijkste conclusies naar aanleiding van de analyses sluiten direct aan op genoemde voor- en nadelen: Op de lange termijn blijken de gewone veranderingen in relaties ongeveer even omvangrijk als die na bepaalde ingrijpende gebeurtenissen. Op de korte termijn is er wel een onderscheid. De precieze oorzaak voor de verschillen in de omvang van de veranderingen op de korte termijn is vanuit ons onderzoek niet te geven. In de literatuur over veranderingen in persoonlijke netwerken na levensgebeurtenissen wordt aangegeven dat naarmate de gebeurtenis een meer voorspelbaar karakter heeft binnen de levensloop zoals bij een pensioen en bij de geboorte van het eerste kind de gevolgen minder groot zullen zijn dan bij een gebeurtenis met een 'ongepland, sociaal ongestructureerd' karakter (Hagestad & Smeyer, 1982 geciteerd bij

Tilburg, 1989). Bij mensen die moeten verhuizen of die met een scheiding worden geconfronteerd is het netwerk minder goed voorbereid op de mogelijke veranderingen. Wellicht leidt dit er inderdaad toe dat rond de geboorte de veranderingen in eerste instantie uit blijven terwijl een verhuizing en ook een scheiding directe gevolgen hebben (Broese van Groenou, 1991; Broese van Groenou & Busschbach, 1991).

Waar het de aard van de veranderingen betreft blijkt het inderdaad mogelijk om met een algemeen model van investeringsoverwegingen te verklaren hoe het contact met familieleden, oude vrienden en kennissen zich ontwikkelt na een verandering in woon-, werk- of leefsituatie. De veranderingen die plaatsvinden na de verschillende gebeurtenissen volgden op de lange termijn voor een belangrijk deel hetzelfde patroon als de veranderingen die optreden in het dagelijks leven. De drie specifiek voor de gebeurtenis geformuleerde hypothesen waarmee we geprobeerd hebben directe voorspellingen te doen over de veranderingen, bleken minder goed te voldoen. Kort gezegd was voorspeld dat na een verhuizing en pensionering het contact vooral zou afnemen in de instrumentele en gezelschapsrelaties en dat de geboorte van het eerste kind vooral gevolgen zou hebben voor de emotionele en gezelschapsrelaties. In alle drie gevallen werden de hypothesen niet volledig bevestigd: steeds bleken de gezelschapsrelaties stabielere dan verwacht. We mogen concluderen dat de gevolgen van bepaalde gebeurtenissen zich niet op deze manier tot bepaalde soorten relaties beperken. Wanneer we voorspellingen willen doen over het effect van een bepaalde gebeurtenis voor de verschillende bestaande relaties dan moeten we meer van die relaties weten dan alleen welke vorm van steun wordt uitgewisseld.

Uit de analyses bleek dat de grote heterogeniteit van de groep geïnterviewden van weinig invloed is op de toetsing. Desondanks is, om de toets zo zuiver mogelijk te doen zijn, steeds gecontroleerd voor mogelijke verschillen tussen de mensen die verschillende levensgebeurtenissen meemaakten in de periode van het onderzoek, voor verschillen tussen mannen en vrouwen en voor verschillen tussen oudere en jongere mensen. Ook voor mogelijke verstoringen in de resultaten die het gevolg zijn van individuele verschillen tussen geïnterviewden - bijvoorbeeld het feit dat de één meer belang hecht aan de kwaliteit van een relatie dan de ander of verschillen in het aantal relaties waarin bijvoorbeeld praktische hulp wordt gegeven - is gecontroleerd door ook de random-effecten in de analyses op te nemen.

Hoewel de veranderingen die plaatsvinden na de verschillende gebeurtenissen voor een belangrijk deel het zelfde patroon volgen als de veranderingen die optreden in het dagelijks leven zullen we toch nog even kort stil staan bij wat er nu precies gebeurt na een verhuizing, pensionering of de geboorte van het eerste kind. De nadruk zal daarbij liggen op de overwegingen welke kenmerkend zijn voor de gebeurtenis of juist het ontbreken van bepaalde overwegingen die in alle andere gevallen wel voorkomen.

8.3.1. Verhuizing

Kenmerkend voor een verhuizing is dat direct daarna de investeringen in relaties met mensen die men al heel lang kent afnemen. In andere gevallen bleken deze relaties juist erg stabiel. Op de lange termijn geldt dit ook voor een verhuizing. Het heeft er echter alle schijn van dat mensen in de periode direct na de verhuizing op alle bestaande relaties bezuinigen en dan is juist bij de meest duurzame relaties het risico het minst groot dat hierdoor het contact blijvend verloren gaat. De kortstondige verwaarlozing van bestaande relaties, mogelijk ten behoeve van activiteiten in de nieuwe omgeving, komt vooral tot uitdrukking in het contact binnen gezelschapsrelaties.

Gezelschapsrelaties blijken ook op een andere manier sterker dan andere relaties te lijden onder de verhuizing. Kon in eerdere analyses de invloed van iemands tijdbudget niet aangetoond worden, na de verhuizing blijkt het wel degelijk van belang hoeveel tijd iemand heeft om nieuwe activiteiten te ontplooiën, maar dan op een andere manier dan verwacht. Een toename van de hoeveelheid vrije tijd na de verhuizing leidt namelijk tot een grotere afname van de investeringen in met name de gezelschapsrelaties. Anders gezegd, mensen zullen, wanneer zij daar de mogelijkheden toe hebben direct na een verhuizing veel energie steken in het opbouwen van een nieuw netwerk van relaties, energie die daarom niet besteed kan worden aan het onderhouden van de al bestaande relaties. Omdat in deze bestaande relaties veelal al flink is geïnvesteerd heeft dit op de lange termijn geen grote gevolgen. Op de lange termijn kristalliseert zich, op basis van de bekende investeringsoverwegingen wel uit met wie men nog contact wil houden en met wie niet.

8.3.2. Pensionering

De opvallend grote instabiliteit van de emotionele relaties is kenmerkend voor de veranderingen die plaatsvinden na pensionering en dit verlies

beperkt zich niet alleen tot de korte termijn. Dit is zo opvallend omdat het contact afneemt onafhankelijk van het feit of men elkaar al jaren kent en veel persoonlijks heeft gedeeld. Pensionering zet schijnbaar alle oude investeringen in een nieuw daglicht. Mensen lijken er voor te kiezen om niet meer een beroep te doen op bijvoorbeeld oude collega's waarmee men tot op dat moment wel een frequent contact had. Het bewust afstand nemen van de relaties die bij de werksituatie behoren wordt ook in ander onderzoek naar de invloed van pensionering (Jong-Gierveld & Dykstra, 1993) en werkeloosheid (Spruit & Leeftang, 1988) genoemd.

Het verlies van deze relaties zou er in theorie toe moeten leiden dat substitutie wordt gezocht in andere, nieuwe of reeds bestaande relaties. Hiervoor vinden we echter nauwelijks aanwijzingen. Alleen binnen de instrumentele relaties is sprake van een toename wanneer de te overbruggen afstand niet tegelijkertijd met de pensionering is vergroot en wanneer de betrokkene zelf ook voldoende mobiel is. Anders gezegd, uit de analyses komt duidelijk het beeld naar voren van de gepensioneerde man die zijn nieuw verworven vrije tijd besteed aan het doen van klusjes voor familieleden en oude bekenden terwijl hij zich voor meer persoonlijke steun geheel en al richt op zijn partner. De geringe mate waarin gepensioneerden mannen in staat blijken nieuwe relaties op te bouwen of reeds bestaande relaties aan de nieuwe situatie aan te passen, wordt door Fischer & Oliner (1983) verklaard door een tekort aan vaardigheden. Mannen zouden, anders dan vrouwen, niet geleerd hebben om bewust aan relaties te werken. In het werk zijn de contacten immers relatief vanzelfsprekend. Deze verklaring kon in ons onderzoek niet getoetst worden. Wel zijn we, echter zonder resultaat, nagegaan of iemands sociale vaardigheden van invloed zijn op een mogelijk isolement na het pensioen. Dit bleek echter niet aantoonbaar. Mannen met een relatief hoge opleiding bleken beter in staat zijn om oude contacten in stand te houden. Dit zou er op kunnen duiden dat het toch vooral de plotse daling in sociale status is die mannen belemmert in hun contacten. In het algemeen wordt er van uitgegaan dat voor mensen met een relatief lage opleiding de sociale status vooral afhankelijk is van het beroep dat men uitoefent, terwijl bij een hoge opleiding, deze opleiding bij het wegvallen van het beroep ook aan status blijft bijdragen (vergelijk Vos, 1988, voor een uitwerking van dit punt voor mensen die werkloos zijn geworden).

8.3.3. Geboorte eerste kind

Na de geboorte van het eerste kind vinden binnen de meeste relaties maar zeer geringe veranderingen plaats. Op zichzelf is dit al opvallend omdat

juist rond deze gebeurtenis al veel onderzocht en beschreven is (o.a. Belsky & Rovine, 1984; McCannell, 1988; Vonderen, 1987; Spitze, 1988; Oliker, 1989) hetgeen schijnbaar ingegeven werd door de gedachte dat er wel sprake zou zijn van grote gevolgen voor het netwerk van relaties. Nu blijkt bijvoorbeeld in het onderzoek van Van Vonderen onder werkende moeders dat veel vrouwen ten onrechte dachten dat na de bevalling hun sociale contacten minder intensief waren geworden. Bij toetsing aan de hand van de werkelijke frequentie van contact bleek dit niet het geval: de vrouwen hadden zelf het idee dat zij hun oude vrienden verwaarloosden ondanks het feit dat men elkaar objectief gezien nog even vaak, of even weinig, sprak. Deze foute perceptie van de betrokkenen vindt wellicht zijn oorzaak in de opvallend grote stabiliteit van het netwerk in het jaar na de bevalling zoals die in ons onderzoek bleek. Er vonden minder veranderingen in het investeringspatroon plaats dan onder normale omstandigheden mogelijk zijn. Op de korte termijn bleek het voor de vrouwen die net zijn bevallen niet mogelijk om mensen die men meer was gaan waarderen ook frequenter op te gaan zoeken. Soms zal zelfs het tegenovergestelde hebben plaatsgevonden: het contact wordt geïntensiveerd terwijl er, wellicht daardoor, meer conflicten rijzen. Het feit dat de vrouwen in de nieuwe situatie meer steun behoeven terwijl zij, door het feit dat zij meer aan huis gebonden zijn, minder kunnen investeren in nieuwe relaties, is hier vermoedelijk debet aan. Men is aangewezen op bepaalde familieleden en vrienden en kan niet te kritisch zijn. Daarnaast worden de vrouwen ook geconfronteerd met het feit dat men nu met sommige vrienden en vriendinnen minder gemeen heeft. Dit wekt al met al wellicht de indruk dat iemand zelf nauwelijks meer controle heeft over welke contacten wel en welke contacten niet blijven bestaan. Overigens bleek gebrek aan tijd, de meeste vrouwen noemen dit als de reden voor het afnemen van de contact (Belsky & Rovine, 1984; Vonderen, 1987), geen aanwijsbare invloed te hebben op de veranderingen in de frequentie van contact.

8.4. Aanbevelingen voor verder onderzoek

Met ons onderzoek wilden we, binnen de traditie van het onderzoek naar persoonlijk relaties, een aanzet geven tot de ontwikkeling van theorievorming, met name vanuit de sociaal kapitaaltheorie. Wat dit betreft sluiten we ons aan bij het onderzoek van Broese van Groenou (1991) onder gescheiden mensen en het recent afgeronde onderzoek van Völker (1995) over veranderingen in persoonlijke relaties na het verdwijnen van het communistisch regime in Oost Duitsland. Ons onderzoek toont, net als deze twee onderzoeken, aan dat de sociaal kapi-

taaltheorie een vruchtbaar uitgangspunt biedt voor de verklaring van stabiliteit en veranderingen in relaties. Zonder hierbij volledigheid na te streven, willen we tot slot een aantal punten bespreken waar in de verdere theoretische uitwerking van de sociaal kapitaaltheorie en de toetsing daarvan aandacht dient te worden besteed. Allereerst staan we stil bij enkele methodische aspecten van het onderzoek. Afgesloten wordt met enkele aandachtspunten voor de theorievorming.

8.4.1. Methode van onderzoek

De opzet van dit onderzoek is in meerdere opzichten een verbetering op eerder onderzoek naar veranderingen in sociale netwerken omdat hier in één studie veranderingen na verschillende levensgebeurtenissen in kaart zijn gebracht. Tot nu toe heeft men zich in het meeste onderzoek beperkt tot een specifieke gebeurtenis waardoor ook alleen over die gebeurtenis geldige uitspraken gedaan konden worden. Met onze onderzoeksopzet werd het mogelijk de gevolgen van verschillende gebeurtenissen met elkaar te vergelijken. Bij deze vergelijking hebben we ons steeds beperkt tot de omvang en de aard van de veranderingen op het niveau van de relatie. Hierbij zijn nauwelijks uitspraken gedaan over de veranderingen in het totale netwerk. Een globale vergelijking van de verschillende onderzoeksresultaten leert dat mogelijk ook op het niveau van het gehele persoonlijke netwerk een aantal veranderingen vergelijkbaar is. Zo wordt in het algemeen het netwerk dichter: binnen het netwerk leert men elkaar onderling kennen terwijl relaties die minder hecht zijn verbonden met andere relaties in het netwerk verloren gaan (Belsky & Rovine, 1984; Leslie & Grady, 1985; Rands, 1988; Stevens 1989; Janssen, 1992). In volgend onderzoek lijkt het zinnig om, ook vanuit een theoretische invalshoek, meer aandacht te besteden aan deze structurele veranderingen.

Om de houdbaarheid van onze conclusies te toetsen lijkt het noodzakelijk om een replicatie van ons onderzoek te doen, maar nu met een echte steekproef. Bij de analyses is steeds rekening gehouden met mogelijk vertekeningen die optreden omdat voor de onderzoeksgroepen mensen geselecteerd zijn met per groep zeer specifieke achtergrondkenmerken. Desondanks kunnen vertekeningen zijn opgetreden omdat al een zekere mate van samenhang in de gegevens werd ingebracht. Zo kan het zijn dat de grote invloed van de duur van relaties zoals wij die gevonden hebben, een artefact is van het feit dat er juist weinig verandert in de relaties van gepensioneerden die door hun leeftijd al gemiddeld meer duurzame relaties hebben dan anderen. Hetzelfde zou kunnen gelden voor het

geringe verband tussen de sociale positie van betrokkenen en de mate waarin in het contact werd geïnvesteerd. Voor een groot deel van de onderzochte personen (de gepensioneerde mannen en een deel van de jonge moeders) is de toegang tot mensen met relatief invloedrijke sociale posities, belemmerd. Vermoed kan worden dat door deze vorm van multicollineariteit bepaalde verbanden minder helder in de analyses naar voren zijn gekomen.

In ons onderzoek is het een duidelijke beperking geweest dat alleen die relaties werden gevolgd die al bestonden bij het eerste moment van meting. Het feit dat niets gezegd kan worden over welke nieuwe relaties mensen opbouwen en hoe zij hierin keuzes maken, maakt het onderzoek vanuit een beschrijvende invalshoek minder aantrekkelijk. Deze beperking was ingegeven door de overweging dat het niet goed mogelijk was op een methodisch juiste manier vast te stellen wat de nieuwe relaties waren omdat een deel van de gegevens al verzameld was en de derde meting om financiële redenen telefonisch moest geschieden. Of de toetsing van de algemene verklaring door deze eenzijdigheid minder valide is geworden is moeilijk te zeggen. Een groot deel van de gevonden verbanden is conform onze verwachtingen en de onderzoeksresultaten van anderen. Op twee punten is er echter wel een mogelijke aanwijzing dat de verklaring verbeterd zou kunnen worden wanneer meer aandacht besteed was aan de investeringen in nieuwe relaties.

Ten eerste zou het gebrek aan informatie over nieuwe relaties ook een reden kunnen zijn voor de geringe aantoonbare invloed van de hoeveelheid vrije tijd die iemand heeft. Wellicht is het zo dat mensen die meer tijd hebben gekregen zoals de gepensioneerde mannen deze nieuw verworven tijd in nieuwe relaties steken. Omdat het contact binnen bestaande relaties op de oude voet verder gaat blijven deze gevolgen van een ruimer tijdbudget in ons onderzoek onzichtbaar.

Als tweede punt is er de onverwachte bevinding dat mensen waarvan we wel weten dat zij relatief veel nieuwe relaties waren aangegaan ten tijde van de tweede meting op de lange termijn hun oude contacten minder verwaarlozen dan degenen die hier geen mogelijkheid toe hadden gezien. Verwacht was dat er sprake zou zijn van een zeker substitutie-effect; wanneer er veel in nieuwe relaties wordt geïnvesteerd, neemt de frequentie van contact in de bestaande relaties af. Met de informatie waarover we beschikten stuiten we echter op een hieraan tegengesteld effect: naarmate mensen meer contacten verliezen, neemt ook het contact in de nog bestaande relaties ook verder af.

Ten behoeve van volgend longitudinaal onderzoek naar veranderingen in relaties zou een methodologisch adequate manier gevonden moeten

worden om op verschillende tijdstippen het netwerk van bestaande en nieuwe relaties in kaart te brengen.

In ons onderzoek ligt zowel in de theoretische uitwerking als in de gekozen onderzoeksopzet het accent eenzijdig op de overwegingen van de onderzochte persoon. We hebben maar heel weinig informatie over de anderen, degenen met wie de geïnterviewde de relaties onderhoudt en hun overwegingen. De frequentie van contact is opgevat als de uitkomst van de investeringskeuze van de geïnterviewde terwijl het natuurlijk de uitkomst is van de keuzes van beide betrokkenen. Getracht is hieraan enigszins tegemoet te komen door die relaties buiten beschouwing te laten die eenzijdig door de ander zijn verbroken. Desondanks zal er nog sprake zijn van een grote mate van variantie tussen relaties doordat het steeds om andere personen gaat over wiens overwegingen we slechts in zeer beperkte mate informatie hebben. Op een aantal punten kunnen we er wel van uitgaan dat de overwegingen van de ander ongeveer dezelfde zijn als die van de geïnterviewde, namelijk waar het de kosten voor het onderhouden van de relatie betreft (het gaat daarbij immers om reisafstand) en waar het gaat om het idee van een gezamenlijke toekomst. Onduidelijk is echter welke baten de ander bij het contact heeft en in hoeverre men verwacht via het contact toegang te verkrijgen tot sociale hulpbronnen waarover men zelf geen beschikking heeft. Juist wat dit laatste betreft kwamen we tot theoretisch onverwachte bevindingen: de geïnterviewden bleken vooral te investeren in relaties met mensen die een gelijke of relatief gezien minder hoge sociale positie hebben. Met kennis over de overwegingen van de ander zou een dergelijk resultaat beter te interpreteren zijn.

Een laatste aanbeveling voor verder onderzoek betreft de operationalisatie van de verschillende theoretische concepten uit de sociaal kapitaal theorie en het investeringsmodel. Omdat wij gebruik maakten van grotendeels al bestaande gegevens, werden wij gedwongen om voor de verschillende overwegingen indirecte operationalisaties te kiezen: de waardering voor de relatie moest een indicatie geven van de directe baten, de duur van de relatie een indicatie van de investeringen etcetera. Het nadeel hiervan is dat er geen duidelijkheid is of de gekozen operationalisatie ook werkelijk een belangrijk onderdeel uitmaakt van de overwegingen van de betrokken. Zo kan er op gewezen worden dat tegenwoordig heel andere zaken dan de reisafstand de kosten voor het onderhouden van contacten bepalen. Veel mensen beschikken immers over eigen vervoer. Ook bij de keuze om de contactfrequentie te gebruiken als operationalisatie voor investeringen kunnen kanttekeningen worden gezet. Er is al op gewezen dat heel

oppervlakkige, 'virtuele', relaties die wellicht van grote 'waarde' zijn als sociaal kapitaal nit goed in kaart zijn gebracht. Daarbij doet zich ook een vermenging voor tussen de directe baten van een contact en de waarde van die ontmoeting als investering. Deze operationalisatie vormt echter de kern van onze analyses. We concluderen dan ook dat vanuit deze kanttekeningen onze resultaten sterk gerelativeerd kunnen worden.

Als mogelijk alternatief zou in verder onderzoek de verschillende overwegingen op zo'n manier in kaart gebracht kunnen worden dat daarbij de theoretische begrippen ook als zodanig benoemd worden. Bij eenzelfde onderzoeksvraag zou het gaan om vragen als 'in welke mate heeft u in het contact geïnvesteerd', 'hoeveel kost het u om deze relatie te onderhouden' of 'hoe zeker bent u dat er in de toekomst ook nog een gezamenlijk contact is'. Dergelijke vragen zijn ook dominant in de investeringsstudies van Rusbult (1987) welke veel gelijkenis vertonen met ons eigen onderzoek.

Ten tijde van de derde meting zijn dergelijke vragen wel aan de geïnterviewden voorgelegd, maar alleen voor die relaties waarin het contact tussen beiden helemaal verdwenen was. Daarbij bleek er een redelijk grote overeenstemming tussen de uitkomsten van deze vragen en die op basis van de gebruikte operationalisaties. Zo noemden mensen bijvoorbeeld de kosten voor het onderhouden van het contact als de reden voor het verwateren of verbreken van de relatie als de reisafstand door verhuizing was vergroot. Tegelijkertijd bleek echter dat, door de onbekendheid met de begrippen, mensen zich na enkele vragen al gingen beperken tot enkele antwoord-categorieën, hetgeen de gegevens veel minder valide maakt. Het risico bleek ook dat mensen hun argumenten achteraf aanpassen aan de uitkomst van hun keuzes.

Ondanks deze nadelen lijkt het noodzakelijk dat het model van investeringsoverwegingen ook op deze manier getoetst wordt. Het voordeel hiervan is dat er tussen het formuleren van de hypothesen en de uitkomsten van het onderzoek door de onderzoeker veel minder tussenstappen gemaakt hoeven te worden waardoor de kans op vertekening ook veel minder groot wordt.

8.4.2. Theorievorming

De sociaal kapitaaltheorie hanteert als een belangrijke basis de ruiltheoretische assumptie dat de interactie tussen mensen beïnvloed wordt door overwegingen van beide betrokkenen over de directe kosten en baten van die interactie. We konden, in navolging van vele anderen (o.a. Grieco, 1987), aantonen dat het daarbij niet alleen gaat om het heden, maar dat

ook het langere termijnperspectief in de vorm van investeringen een grote rol speelt.

Wij hebben ons waar het de investeringen uit het verleden betreft, gericht op zaken die direct te maken hebben met de relatie: hoe lang gaat men al met elkaar om, hoeveel heeft men voor elkaar gedaan en heeft men voor elkaar over. We hebben daarbij materiële zaken grotendeels buiten beschouwing gelaten. Zoals bijvoorbeeld het feit dat mensen samen geld hebben gestoken in een huis of auto, dat partners van één salaris moeten rondkomen etcetera. Rusbult (1995) focuste in een onderzoek naar vrouwen die door hun partner mishandeld werden wel op deze materiële investeringen. Zij kon zo een antwoord geven op de vraag waarom een groot deel van de vrouwen de relatie met deze partner niet afbreekt. Naar ons idee is het noodzakelijk om in de verdere theorievorming rond persoonlijke relaties uit te werken hoe materiële en emotionele investeringen zich tot elkaar verhouden.

In ongunstige zin kunnen investeringen, materiële zowel als emotionele, het mensen onmogelijk maken om uit de relatie los te komen. In het gunstige geval bieden investeringen een soort garantie dat de relatie zal voortbestaan. De zekerheid dat de relatie in de toekomst nog zal bestaan, beïnvloedt hoe mensen op dit moment binnen die relatie handelen. Anders dan we verwacht hadden bleken het niet zozeer de investeringen zelf als wel de zekerheid van een gezamenlijke toekomst die als een buffer werkt wanneer er op een bepaald moment dingen veranderen: een ruzie, een verhuizing, tijd. Hoe groter de zekerheid van een gezamenlijke toekomst, des te meer kan iemand zich in de relatie een verandering permitteren zonder dat dit het bestaan van de relatie bedreigt. Binnen relaties waar, door de aard van de verbintenis zoals bij familieleden, al een grote zekerheid is, blijken investeringen van veel minder groot belang. Het is interessant om deze notie dat het investeringsgedrag afhankelijk is van de al aanwezige zekerheid of onzekerheid over de gezamenlijke toekomst verder uit te werken en te toetsen.

Het idee dat mensen verschillende overwegingen hanteren wanneer het om verschillende soorten relaties gaat, was onze aanvulling aan het investeringsmodel. We gingen daarbij in de theoretische uitwerking uit van vier en bij de toetsing van drie soorten steun die het karakter van de relatie bepalen. De indeling in de verschillende soorten steun is gefundeerd op een rijke traditie van onderzoek naar sociale steun en de invloed daarvan op het functioneren van mensen. Onze assumptie was dat deze vormen van steun onafhankelijk van elkaar zijn en dat in elke relatie elke vorm van steun uitgewisseld zou kunnen worden. Uit de onderzoeksresultaten valt af te leiden dat deze veronderstelling niet terecht is. De grote mate van multiplexiteit en de stabiliteit van de gezels-

schapsrelaties duidt er wellicht op dat relaties een ontwikkeling door-
maken waarbij gezelschapssteun een belangrijke stabiliserende en
faciliterende functie heeft. Longitudinaal onderzoek naar de
veranderingen in het soort steun dat binnen relaties wordt uitgewisseld
zou meer licht op deze zaak moeten werpen. Van belang daarbij zou zijn
om ook aandacht te besteden aan de condities waaronder bepaalde steun
wordt uitgewisseld: alleen instrumentele steun bij lage kosten en hoge
baten of alleen emotionele steun bij wederkerige relaties?

In ons onderzoek hebben we ons geconcentreerd op de kenmerken van de
dyadische relatie. Hierbij is weinig aandacht besteed aan de context en de
structuur van de rest van het netwerk van relaties waarin deze dyade is
ingebed.

In Burts (1991) uitwerking van de sociaal kapitaaltheorie staan juist
deze structuurkenmerken centraal. Burt gaat er vanuit dat de bereidheid
van anderen om ego toegang te verschaffen tot hun hulpbronnen, groter
is naarmate er meer sprake is van structurele autonomie. Dit laatste wil
zeggen dat binnen het relatienetwerk de anderen geen alternatief hebben
voor ego, terwijl ego voor hen wel een alternatief heeft. In ons onderzoek
vonden we inderdaad dat de mate van structurele autonomie een rol
speelt. Binnen instrumentele relaties investeerden mensen het meest in de
zwakke bindingen, de relaties die het minst ingebed waren in de rest van
het netwerk. Om dit echter beter te kunnen toetsen dient meer informatie
over het gehele netwerk van relaties ingewonnen te worden en niet alleen
van de relaties waar ego direct deel uit maakt.

Hieraan kan nog toegevoegd worden dat indien er meer aandacht wordt
geschonken aan de context van de overige relaties in het netwerk, dit ook
betekent dat er meer zicht komt op de overwegingen en de belangen die
de ander heeft bij de relatie. Om een relatie aan te houden is ook de
bereidheid van de ander immers van belang. Niet alleen het uiteindelijke
resultaat kan dan beter voorspeld worden, ook de overwegingen van ego
zelf worden zo beter in beeld gebracht. Mensen anticiperen immers op het
keuzep proces van de ander. Een meer speltheoretische uitwerking van het
sociaal kapitaalidee lijkt naar ons idee dan een goede invalshoek voor de
toekomst. De simulatie-experimenten van Zeggelink (1993), waarin alle
actoren wordt bewogen om naar eigen voorkeur relaties aan te gaan en
daarbij te leren over de voorkeuren van de anderen, geven hiertoe ook al
een goede aanzet.

Binnen ons onderzoek wordt door de wijze van modelleren en toetsen
wellicht de indruk gewekt dat mensen er naar streven om zoveel mogelijk
hun bestaande relaties te behouden en dat veranderingen binnen relaties
niet nastrevenswaardig zijn. Dit is niet de bedoeling geweest: vanuit de

sociaal kapitaaltheorie wordt verondersteld dat het van belang is bepaalde relaties veilig te stellen opdat daar in de toekomst ook gebruik gemaakt van zou kunnen worden. Anderzijds is het juist het feit dat relaties instabiel zijn van belang voor hun waarde als sociaal kapitaal: door veranderingen in het relatienetwerk kan iemand zijn kapitaal aanpassen aan gewijzigde omstandigheden.

Dat in ons onderzoek zoveel nadruk heeft gelegen op stabiliteit heeft ook te maken met de andere traditie waaruit dit onderzoek is voortgekomen, namelijk het onderzoek naar de functie van sociale steun. Starker e.a. (1993) wijzen erop dat in het onderzoek naar de invloed van relaties op gezondheid er van uitgegaan wordt dat stabiele relaties een positieve invloed hebben op iemands welbevinden, terwijl veranderingen in relaties opgevat worden als een mogelijke verklaring voor spanning en gezondheidsklachten. Instabiliteit is echter inherent aan een goed functionerend netwerk. Starker e.a. concluderen zelf dat

...change is normal and that not having a stable network of relationships is often healthier rather than a sign of pathology (p.254)

Het thema van stabiliteit en aanpassing zal in volgend onderzoek naar persoonlijke relaties veel aandacht dienen te krijgen. In de sociologische literatuur is een centrale gedachte dat mensen op dit moment steeds minder houvast vinden in vaste structuren en dat de flexibiliteit en mobiliteit ook waar het om relaties gaat steeds groter wordt. Hierbij wordt het belang van individuele keuzes en de grote beslissingsvrijheid die mensen op dit moment benadrukt. Onderzoek zou wellicht een licht kunnen werpen op de vraag hoe mensen hier mee om gaan. Wellicht kiest men juist ook voor stabiliteit in persoonlijke relaties en vormt deze continuïteit binnen in ieder geval één levensgebied de belangrijkste vorm van sociaal kapitaal binnen een wereld die steeds verandert en steeds andere eisen stelt.